

FERİDÜDDİN-İ ATTÂR'IN MANTIKU'T-TAYR İSİMLİ ESERİNİN TÜRK EDEBİYATINDAKİ İLK VE TEK ŞERHİ: ŞEM'İ ŞEM'ULLAH'IN ŞERH-İ MANTIKU'T-TAYR'I*

Muhittin TURAN**

ÖZET

Tasavvufun Anadolu'da yayılışından itibaren bu konuda eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Fars, Arap ve Türklerin yaşadıkları havzada her biri diğerinden bir başka yönüyle üstün olan bu eserler vahdet-i vücut anlayışını anlatmıştır. Fars edebiyatında bu konuda akla gelen ilk eserlerden biri de Feridüddin-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'dir. Seyr ü sülukun mertebelerini *talep, aşk, marifet, istiğna, tevhit, hayret* ve *fena vadisi* olarak sembolleştiren Attâr'ın 4725 beyitlik bu eseri, hem kendi devrinde hem de sonraki devirlerde revaç bulmuştur. Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'i Türk şairleri tarafından tercüme edilmiş, içerisindeki hikâyeler yeniden uyarlanarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte İslâm kültür dairesi içinde, büyük kısmı dini ve tasavvufi nitelikte olan Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok şerh kaleme alınmıştır. Bu eserlerden biri de 16. yüzyıl şarihlerinden Şem'î Şem'ullah tarafından kaleme alınan *Şerh-i Mantıku't-Tayr*'dir. Tespitlerimize göre Türk edebiyatında ilk ve tek *Mantıku't-Tayr* şerhi Şem'î Şem'ullah'ın yaptığı şerhtir. *Şerh-i Mantıku't-Tayr* bu yönüyle Türk edebiyatında dikkate değer bir eser olarak görülmüştür. Şem'î'nin, içinde barındırdığı bütün kültür öğeleriyle vücuda getirdiği bu eser, dil ve edebiyat açısından büyük önem arz etmektedir. Bu sayede devrin okuyucusunun kaynaklara ulaşmada yaşayacağı muhtemel zorlukları da engellemiştir. Bu çalışmanın¹ amacı, meşhur İranlı şair Feridüddin-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* isimli eserinin 16. yüzyıl şarihlerinden Şem'î Şem'ullah tarafından yapılmış olan *Şerh-i Mantıku't-Tayr* isimli şerhinin tanıtılması olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şerh-i Mantıku't-Tayr, Şem'î Şem'ullah, Feridüddin-i Attâr.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: kibar_turan@hotmail.com

¹ Muhittin Turan (2014), *Şem'î Şem'ullah Şerh-i Mantıku't-Tayr (inceleme-metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana.

**FERIDUDDIN-I ATTAR'S MANTIKU'T-TAYR IN TURKISH
LITERATURE OF HIS WORK TITLED FIRST AND ONLY
OPIMION: SEM'İ SEM'ULLAH'S SERH-I MANTIKU'T-TAYR**

ABSTRACT

Many works have been written since the spread of Sufism in Anatolia. These works, each superior in one aspect to others, have told about "unity of existence" in a region where Persians, Arabs and Turks lived together. One of the most famous works about this theme in Persian literature is *Mantku't-Tayr* by Feridüddin-i Attâr. Attâr's 4725-verse work allegorizing "demand, love, ingeniousness, austerity, unity, consternation and evanescence valley" as the grades of contemplation has been popular both in his time and later periods. Attar's *Mantku't-Tayr* has been translated and its stories have been adapted and rewritten by Turkish poets. Besides, many Persian, Arabic and Turkish commentaries showing religious qualities within the context of Islamic culture have been written. One of these works is *Şerh-i Mantku't-Tayr* by Şem'î Şem'ullah who is a commentator in 16th century Turkish literature. In this study I allege that Şem'î Şem'ullah's *Şerh-i Mantku't-Tayr* is the first and only commentary in Turkish literature. In this sense *Şerh-i Mantku't-Tayr* is considered to be a significant work in Turkish literature. This worked composed by Şem'î who took account of cultural qualities of his time is very important in relation with language and literature. Thus, he abolished possible difficulties which the readership of the period would have in reaching sources. In this study I will introduce *Şerh-i Mantku't-Tayr* by Şem'î Şem'ullah, a 16th century commentator of famous Persian poet Feridüddin-i Attâr's *Mantku't-Tayr*.

Key Words: Serh-i Mantku't-Tayr, Sem'î Sem'ullah, Feridüddin-i Attar.

GİRİŞ

Edebiyat ve sanatımızı derinden etkileyen tasavvufî anlayış, bazı temel isim ve metinler etrafında dönerek gelişir (Avşar, 2007: 72). Bu bağlamda İranlı şair Feridüddin-i Attâr'ın *Mantku't-Tayr* isimli tasavvufî eserini yoğun olarak anlama ve izah etme çabaları kendisini göstermiş ve bu eser sonuçta Ortadoğu, Hindistan ve havzası, Anadolu ve Batı'da oldukça itibar edilir bir eser haline gelmiştir. Attâr'ın *Mantku't-Tayr*'ı Türk şairler tarafından tercüme edilmiş, ondaki hikâyeler genişletilerek veya uyarlanarak kaleme alınmıştır. 4725 beyitlik bu eser hem devrinde hem de sonraki devirlerde revaç bulmuştur. Kendisinden sonraki eserleri de büyük ölçüde etkileyen bu şaheser, özellikle Mevlânâ'da büyük tesirler bırakmıştır. İşte bu eser 16. yüzyılda Şem'î Şem'ullah tarafından şerh edilmiş ve tespitlerimize göre Türk edebiyatında ilk ve tek olma özelliğini göstermiştir.

Şem'î Şem'ullah

Şem'î Şem'ullah (?-1602) Kanuni, III. Murat, II. Selim ve III. Mehmet dönemlerinde yaşamış mutasavvıf, âlim bir şârihtir. Mahlası Şem'î'dir. Kendisinin nerede ve ne zaman doğduğu bilgisi şu an itibarıyla mevcut değildir. Sadece Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyyetü'l-Ârifin* isimli eserinde babasının adını Mehmed ve doğduğu yeri İstanbul olarak verir (Bağdatlı İsmail Paşa, 1967: 438)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Şem'î efendinin metfun olduğu yer hakkında Sahih Ahmed Dede Üsküdar'da Rumî Mehmed Paşa Camii civarında bir evin altında gömüldüğünü yazar (Sahih Ahmed Dede, 2003: 282). Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgiye göre mezar taşında

“Rûşen etsün hâne-i kalbin Hudâ

Şem'î'nin rûhuna kim kıla duâ” yazmaktadır (Bursalı Mehmet Tahir, 1333: 258).

Şem'î, Prizrenli Şem'î ile karıştırılmış ve bazı biyografik eserlerde Prizrenli Şem'î hakkındaki bilgiler Şem'î Şem'ullah'a isnat edilmiştir.² Söz konusu olan Şem'î hakkındaki en tutarlı bilgiyi veren Nev'îzâde Atâî'ye göre ilimde kendisini yetiştirmiş ve tasavvufta ilerlemiş olmakla birlikte kendisini öğrenci yetiştirmeye adanmıştır (Nev'îzâde Atâî, 1989: 332).

Şem'î efendiye şöhretini kazandıran eser Şerh-i Mesnevi'dir. Mevlânâ'nın bu eserini şerh etmesi devrinde kendisine büyük yardım ve saygınlığın vesilesi olmuştur. Şu beyti, eseri hakkında görüşünü yansıtır:

Ölmedi ol kim kodu dünyada bir hûb eser

Eseri olmayanın gör ki yerinde yel eser (Şem'î, vr. 117a)

Aynı zamanda Sahih Ahmed Dede Şem'î'nin Farsçayı iyi bildiğini ve hocası olduğunu kaydeder (Sahih Ahmed Dede, 2003: 272). Nitekim Fars edebiyatının klasiklerinden olan Gülistan, Bostan, Mantuku't-Tayr, Mahzenü'l-Esrar, Baharistan gibi eserleri şerh etmesi ve Şerh-i Divan-ı Hâfız'ı kaleme alması bu konuda bir delil olacak niteliktedir.

Şem'î Efendi'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla 15 eseri vardır. Bunlar *Şerh-i Mantuku't-Tayr*, *Şerh-i Divan-ı Hâfız*, *Şerh-i Gülistan*, *Şerh-i Divan-ı Şâhî*, *Şerh-i Baharsitan*, *Şerh-i Pend-i Attâr*, *Tuhfetü'l-Âşıkîn*, *Şerh-i Bostan*, *Şerh-i Mesnevi*, *Şerh-i Tuhfetü'l-Ahrâr*, *Şerh-i Subhatü'l-Ebrâr*, *Şerh-i Mahzen-i Esrâr*, *Terceme-i Akâid-i Lâmiyye alâ mezheb-i Mâturidiyye*, *Terceme-i Kaside-i Nüniyye*, *Terceme-i Şurûtu's-salât*'tır.³

Feridüddin-i Attâr

Ebu Hamid Feridüddin Muhammed bin Ebu Bekr İbrahim-i Nişaburî ya da kısa adıyla Feridüddin-i Attâr (1142/45-1221), Horasan Selçukluları zamanında çeşitli kaynaklardaki farklı bilgilerin varlığıyla birlikte 1142-45 yıllarında İran'ın Nişabur kentinin Kedken köyünde dünyaya geldi. Devletşah Tezkiresi'nde Attâr'ın doğumu 6 Şaban 553/1 Eylül 1158 ve vefatı ise 10 Cemaziyelahir 627/25 Nisan 1230 olarak verilmiştir (Devletşah, 1338: 187). Attarlıkla uğraştığı için *Attâr* lakabını aldı. *Muhtarname* isimli eserinden bir oğlunu kaybettiğini söylemesi onun evlendiğinin göstergesidir denebilir. Uzun zaman tasavvufla ve mutasavvıflarla uğraşmıştır. Kendisinin Kutbeddin-i Haydar'ın dervişi olduğu bilgisinin Helmuth Ritter tarafından yanlış olduğu ortaya konmuştur (Ritter, 1979: 7). Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Türkistan ve

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat A. Karavelioğlu (2004), *Klasik Türk Edebiyatında Şem'î Mahlaslı Şairler ve Prizrenli Şem'î*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt 32, s. 65-80.

³ Şem'î Şem'ullah hakkında geniş bilgi için istifade ettiğimiz şu eserlere bakılabilir: Şeyda Öztürk (2011), *Şem'î Efendi ve Mesnevî Şerhi*, İsam Yayınları, İstanbul; Abdülkadir Dağlar (2009), *Şem'î Şem'ullah Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitledir Metin-Sözlük)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri; Seyhan Dünder (1998), *Şem'î Şem'ullah'ın Şerh-i Gülistan'ı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; Davut Akat (1999), *Şem'î Şerh-i Baharistan (Giriş-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; Şükrü Akkoyun (1999), “Şem'î Saâdetnâme (Giriş-Metin)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; Elif Keyik (2001), *XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'î'nin Şerh-i Pendnâmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; İsmail Ünver (1985), “Şem'î Şem'ullah”, Türk Dili, cilt:XLIX (yıl:34), sayı:397, Ankara, s.38-43; Murat A. Karavelioğlu (2004), “*Klasik Türk Edebiyatında Şem'î Mahlaslı Şairler ve Prizrenli Şem'î*”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt 32, s. 65-80.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Hindistan'a seyahat sonrası Nişabur'a döner ve hayatının sonuna kadar orada kalır. Bu seyahatleri sonucunda birçok şerh ve dervişle tanışır, onların sohbetlerinde bulunur. Bu birikim sonunda da günümüze kadar varlığını koruyan eserler vücuda getirir.

Esrarname isimli eserinde Ebu Said-i Ebu'l-Hayr'a manen intisap ettiğini ve onu kendisinin terbiyecisi olduğunu söyler ve üveysi olduğunu ortaya koyar.

Tasavvufla yakından ilgilenmiş, şeyhlerin ve mutasavvıfların meclislerinden aldığı feyizle kendisi de yavaş yavaş bu yolda ilerlemiş ve sufi-meşrep bir hal almıştır. Bu durum kendisinden sonra gelen şairlerin eserlerinde de yankı bulmuştur. Dolayısıyla Attâr sadece devrinde değil kendisinden sonra da fikri ve edebi yönden örnek alınır olmuştur. Bunların başında Mevlânâ Celaleddin-i Rumî gelir. Sonra Hâfız, Sa'dî, Molla Câmî, Mahmud-ı Şebüsterî, Hâfız gibi İran edebiyatının öncüleri gelir. Özellikle Mevlânâ, Attâr'ı şu sözlerle yüceltir:

Heft şehri-î ışk-râ Attâr geşt

Mâ henüz ender-pey-i yek küçeîm

Mevlânâ "Attâr yedi aşk şehrini dolaştı ama biz hâlâ bir sokağının köşesindeyiz" diyerek Attâr'a olan saygısını gösterir ve yüceliğini teslim eder.

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled de,

Attâr rûh bûd u Senâî dü çeşm-i û

Mâ kible-i Senâî vü Attâr âmedîm

"Attâr ruh idi Senâî onun iki gözü. Biz Attâr ve Senâî'nin kiblesine geldik"

Attâr, eserlerinin verdiği bilgiye göre Ehl-i Beyt'e saygılı bir Sünnîdir. "Hayatının sonlarına doğru Şîî olduğu iddiası, yanlış olarak ona isnat edilen eserlerden kaynaklanmaktadır." (Şahinoğlu, 1991: 95).

Attâr bütün nazım şekillerini kullanmasına rağmen daha çok gazel ve mesnevîde ön plana çıkmıştır. Daha ziyade tasavvufi gazelleri, kendisinden sonra da etki yaratacak şekilde kuvvetlidir. Bu tür gazellerinde vahdet-i vücud anlayışını çok net ve ustalıklı yansıtmış, temsillere ve çerçeve hikâyelere başvurarak anlatımı sağlamlaştırmıştır. Mevlânâ'daki dağınık anlatımlar Attâr'da yoktur. Konular tek parça halinde verilmiş ve konu bütünlüğü sağlanmıştır. Attâr'da mana lafızdan önce gelir. Hiçbir eserinde hiçbir makam sahibini övmemiştir. Eserlerinin genelini bir *nasihat* üslubu ile kaleme almıştır. Dünyanın geçiciliği, insan-ı kâmil olmak, nefsini bilmek, şehvetini yenmek gibi konular Attâr'ın yüz bine beyte yaklaştığı söylenen eserlerindeki ana konulardır denebilir. Tabii mensur eserlerinde de bu kendini göstermektedir. Bunu en net bir şekilde Mantıku't-Tayr'da geçen *talep*, *aşk*, *marifet*, *istiğna*, *tevhit*, *hayret* ve *fena vadisinde* görebilmekteyiz. Bu aslında tasavvuftaki şeriat, tarikat, hakikat, marifet mertebelerine denk gelir.

Eserlerinde süssüz ve yalın anlatımı tercih eden Attâr daha çok sufi vaizlerin anlattıkları ve kökeni daha çok eski Yunan'a kadar giden hikâyelere yer vermiştir.

"Attâr, Ahmed el-Gazzâlî'den gelen aşk anlayışına ve Hallâc'da görülen *fenâ* telakkisine bağlı kalmakla yetinmemiş, vahdet-i vücudun en üst seviyesine ulaşmış ve belki de farkına varmadan bazen ittihad bazen da hulûl akidelerine yaklaşmıştır." (Şahinoğlu, 1991: 96) Attâr bir Moğol askeri tarafından 1221 yılında Nişabur'da öldürülmüştür.

Attâr'a aidiyeti kesin olan eserler şunlardır: *İlâhîname*, *Esrârname*, *Musibetname* (*Cevâbname*), *Hüsrevname* (*Gül ü Hüsrev* ya da *Gül ü Hürmüz*), *Muhtarname*, *Mantıku't-Tayr* (*Makâmâtü't-Tuyûr*, *Makâmât-ı Tuyûr* ya da *Tuyûrname*), *Divan*, *Tezkiretü'l-Evliyâ*.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Mazharü'l-Acaib, Pendname, Lisanü'l-Gayb, Haydarname, Üştürname, Nüzhetü'l-Ahbâb, Rumûzu'l-Âşıkîn, Mihr ü Müşterî, Bülbülname, Cümcümename, Vuslatname, Kenzü'l-Esrâr, Micname, Cevherü'z-Zât, Basarname gibi eserler Attâr'a isnat edilen eserlerdir. Dolayısıyla ona aidiyeti şüpheli hatta bazıları kesin olarak onun değildir.⁴ “Adı geçen eserlerin pek çoğu XV. yüzyılda yaşayan Attâr-ı Tûnî tarafından yazılmış, bir kısmı da yine Attâr adlı veya mahlaslı diğer kişilerce kaleme alınmıştır.” (Şahinoğlu, 1991: 98)

Şem’î Şem’ullah’ın Şerh-i Mantıku’t-Tayr’ı

Tasavvufun Anadolu’da yayılışından itibaren bu konuda eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Fars, Arap ve Türklerin yaşadıkları havzada her biri diğerinden bir başka yönüyle üstün olan bu eserler vahdet-i vücud anlayışını anlatmıştır. Fars edebiyatında bu konuda akla gelen ilk eserlerden biri de Feridüddin-i Attâr’ın *Mantıku’t-Tayr*’ıdır. Seyr ü sülukun mertebelerini *talep, aşk, marifet, istiğna, tevhit, hayret* ve *fena vadisi* olarak sembolleştiren Attâr’ın 4725 beyitlik bu eseri, hem kendi devrinde hem de sonraki devirlerde revaç bulmuştur. Kendisinden sonraki eserleri de büyük ölçüde etkileyen bu eser özellikle Mevlânâ’da büyük etki bırakmıştır.

Bununla birlikte İslâm kültür dairesi içinde, büyük kısmı dini ve tasavvufi nitelikte olan Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok şerh kaleme alınmıştır. Bu eserlerden biri de 16. yüzyıl şarihlerinden Şem’î Şem’ullah tarafından kaleme alınan *Şerh-i Mantıku’t-Tayr*’dır.

Tasavvufi bir eser şerhi olan *Şerh-i Mantıku’t-Tayr* şerh geleneğinin hemen bütün unsurlarını kendisinde toplayan bir eserdir. Ayet, hadis, menakıp, gramatikal bilgi, İslâm tarihi, dini-tasavvufi eserler vb. şerhin temel unsurlarını içerir.

Bilindiği gibi şerhler ya kısmen bir şiire, ya eserin bir bölümüne ya da daha küçük boyutlu eserlere yapılabilir. İncelediğimiz eseri değerli kılan en önemli konulardan biri de işte Attâr’ın *Mantıku’t-Tayr* isimli eserinin **tamamına** yapılmış bir şerh olmasıdır. 431 yaprak ve 4725 beyitten oluşan bu şerh, Türk edebiyatında, hem hacim hem de içerik bakımından önemli bir yere sahiptir. Şerh metotları içerisinde en yaygın olan geleneksel şerh yöntemine uygun olarak kaleme alınmıştır. Çoğunlukla mısra şerhi olarak karşımıza çıkan eser, yer yer beyit şerhi olarak da kaleme alınmıştır.

Gerek mısra gerekse beyit şerhi olsun metin, mensur şekilde yazılmış ve sayfanın içerisinde herhangi bir boşluğa yer vermemiştir. Beyitler, Arapça ibareler ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılarak okunması kolaylaştırılmıştır.

M 1596-97/ H 1005- M 1598-99/ H 1007 yılları arasında yazılan eserde Şem’î’ye göre, tarikat ve hakikat ehli kişilerin halleri anlatılmış ve daha çok zâhir ehlinin faydalanacağı bilgiler yer almıştır.

Şârih, şerh tekniği açısından oldukça önemli olan hem kendi hem de kendi devrindeki veya önceki şairlere göndermeler yapma geleneğini kanaatimizce çok iyi biçimde yerine getirmiş, güvenilir bir nüsha tespit ederek eserinde onlarca şair ve eser adlarını zikretmiştir.

Şem’î’nin kullandığı onlarca dil bilgisi terimi, derkenarlardaki etimolojik bilgiler, cümleleri kuruluşunda gösterdiği titizlik, günümüzde kullanılmayan ve arkaik dediğimiz kelimeleri kullanması, yabancı kelimeleri açıklama gayreti, yabancı kelimelerin ses yapısı ve diğer unsurlar tam bir şerhin nasıl yapılması gerektiği konusunda bize bilgi verir.

⁴ Attâr ve Türk edebiyatındaki tesirleri hakkında şu eserlere bakılabilir: Helmuth Ritter (1979), “Attâr” İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, MEB Yayınları; Feridüddin-i Attâr (2012), *Evliya Tezkireleri*, (haz. Süleyman Uludağ), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul; M. Nazif ŞAHİNOĞLU (1991), “*Feridüddin Attâr*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt 4, İstanbul, s. 95-98; Vesile Albayrak SAK (2012), “*Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku’t-Tayr Tercümeleri*”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, s. 655-669.

Attâr'ın *Mantuku't-Tayr*'ı Türk şairleri tarafından tercüme edilmiş, içerisindeki hikâyeler yeniden uyarlanarak kaleme alınmış, fakat şu ana kadar Şem'î Şem'ullah'ın şerhi dışında bir şerhe rastlanmamıştır. Şem'î Şem'ullah'ın şerhi, bu bakımdan da ayrı bir önem arz etmektedir.

Eserin Nüshaları

Üç nüshası tespit edilen eserin künyelerini ve şekil özelliklerini şu şekilde vermek mümkündür:

1. Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası: *Şerh-i Mantku't-Tayr, Carullah, 01716.* (Müellif nüshasından istinsah edilmiş.)

Vişneçürüğü, ebruli sağlam kapak, siyah mürekkeple yazılmış ta'lik hat, satır sayısı 21, 429 varak, 200×145-150×80 mm. ölçülerinde, başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmış.

2. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nüshası: *Şerh-i Mantku't-Tayr, T 6329.*

431 varaklık, ciltli, sağlam vişne rengi meşin ve şemseli kapak, 250×150 mm. ölçülerinde, 2. sayfada metnin çevresi işlemeli, 2b sayfasında mavi ve altın renkli bir serlevha, siyah mürekkeple yazılmış nesih hat, Farsça beyitler kırmızı mürekkeple yazılmış, her varakta 21 satır, İshak b. Ahmed tarafından H. 1007 (M. 1598/1599)'de istinsah edilmiş. Yazının kağıtta kapladığı alan altın renkli cetvelle çevrelenmiş. Eserin sonunda temellük kaydı 431a'da Ali Bey İbn. Abdi Paşa olarak geçilmiştir.

3. Millet Kütüphanesi Nüshası: *Şerh-i Mantku't-Tayr, Ali Emiri 1185.*

268 varaklık, ebru işlemeli, şemsersiz sağlam kapak, kuru açık vişne renkli, sırtı siyah, kapağın içinde mücellid Ahmed Efendi yazısı var, 207×140 - 148×84 mm. ölçülerinde, ayet, hadis ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmış, siyah mürekkeple yazılmış ta'lik hat, her varakta 21 satır, yazının kağıtta kapladığı alan kırmızı renkli cetvelle çevrelenmiş.

Eser besmele, Allah'a hamt ve tevhitle başlıyor. Allah'ın âlemi yaratış sebebi bir hadise dayandırılarak açıklanıyor: "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim, halkı yarattım." Allah'ın kudreti ve birliği *Mesnevi*'den iktibaslarla kuvvetlendiriliyor. Ardından Hz. Peygamber'e, ailesine ve dört halifeye övgü yer alıyor.

Metindeki Şerh Metodu

Sebeb-i Teşrih

Sebeb-i teşrih, yazarın kitabı neden ve kim için kaleme aldığını belirttiği bölümdür. Bir şarih bir eseri farklı sebeplerden dolayı şerh eder. Bir metnin daha iyi anlaşılmasını diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olması (Kortantamer 1994: 1), okuyucuların yazarla bu konuda aynı seviyede olmaması, zaten açık ve biliniyor olduğu düşüncesi veya bir başka ilim dalını ilgilendirdiği için bazı ön bilgilerin verilmemesi, lafzın birden çok anlama yorulacak tarzda mecazlı ve kinayeli bir üslupla yazılmış olması, metnin yazarının insan olmasınensebiyle yanılması, meseleleri ve bilgileri karıştırması (Saraç 2007: 123) eserin şerh edilme sebepleri arasında anılabilir. Ayrıca şiirin şer'-i şerife mugayir olmadığını bildirmek; şathiye türü eserlerin anlaşılmasında yanlışlar olacağı düşüncesinden, şiiri okuyup 'berzahta' kalanların yardımına koşmak; bir mutasavvıfın hangi makama yükseldiğini belirtmek için (Bilgin 2001: 170) de şerhler kaleme alınabilir. Bunlara ek olarak zamanın sultanı ya da başka bir devlet büyüğü, yabancı dilde yazılmış beğendiği bir eserin Türk diline kazandırılmasını şairden isteyebilir. (Ünver 1986: 437)

Şem'î de eserini şu sebepten şerh ettiğini açıklıyor: Bir gün Şem'î'nin dostları kendisinden *Mantku't-Tayr*'ı şerh etmesini ısrarla ister. Aradan zaman geçtikten sonra Yeniçeri Ağası Tırnakçı Hasan Ağa'nın sohbetinde tasavvuftan söz açılınca Attâr'ın *Mantku't-Tayr*'ından övgüyle

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

bahsedilir. Hasan Ağa o esnada Şem'î'den eserin Türkçe olarak kaleme alınmasını rica eder. Şem'î de bunu emir telakki ederek söz konusu eseri 1005 (1597) Ramazan'da şerh etmeye başlar.

Şem'î eserin hangi tür konuları içerdiğini ve şerhin kimlere hitap ettiğini de söyler:

“Bu kitâb-ı müstetâb egerçi hakîkat itibârı ile aşâb-ı tarîkatüñ sülûk u ahvâli ve aşâb-ı hakîkatüñ hüsn-i sîret ve hüsn-i hâli beyânındadır ve hem anda bisyâr esrâr-ı Sübhânî mündericdür. Lîkin şerhi sebebi ile ehl-i zâhire hem bu kitâbdan bisyâr rûhânî fevâ'id müyesser olur. Lâ-cerem havâş ve ‘avâm mâ-beyninde meşhûr olup küllî kâdr ü râğbet bulur.” (S3a)⁵

Dolayısıyla Şem'î bu eseri tarikat ve hakikat ehli kişilerin hallerini anlatmak için şerh ettiğini ve bu eserin daha çok *zâhir* ehlinin faydalanacağı bilgiler yer aldığını söyler. Dolayısıyla tasavvufun, diğer sufi metinlerdeki gibi, halk tarafından daha iyi ve tasavvufi kavramları ve tarikatın daha doğru anlaşılmasını sağlamak, eserin temel hedefleri arasında gösterilebilir.

Ardından eserin kaleme alınmasında etken olan Tırnakçı Hasan Ağa'nın özelliklerini ve methini anlatan bölüm gelir. Devlet erbabı arasında tanınan, izzet ve şeref sahibi, isminin ve huyunun hasan (güzel) olduğunu, cömert ve yumuşak huylu olduğunu anlatır. Sonra da Sultan Murat'ın tırnaklarını kestiğinden kendisine Tırnakçı lakabının verildiğini bildirir.

İncelediğimiz eserde bir şerhte bulunması gereken unsurların hemen hepsi vardır. Bu unsurlar Farsça beyit, Türkçe tercüme, genel yorum, mahsul-i beyt/hulasa-i kelam, kelimenin metindeki anlamı, kelimenin sözlük anlamı, iktibaslar, dini-tasavvufi-edebi eserler, tarihi şahıslar, nüsha karşılaştırması, ayet, hadis, kelam-ı kibar, menakıb-ı evliya, İslam tarihi vb. şeklinde sıralanabilir. Bir şerhteki beyitte bu unsurların hepsinin bir arada bulunması zordur. Bunlardan bir kısmının bir beyitte bir kısmının başka bir beyitte bulunması genelde görülen şekildir. Bu durum beytin yüklendiği anlamla doğrudan ilgilidir. Beyitteki malzeme ne kadar çoksa şerh de o kadar geniş olacaktır. Aynı zamanda bir şarih şerh edeceği eserin barındırdığı ilmi konulara da vakıf olabilmelidir. Bu ilimler tasavvufi derslerin verilmesine yardımcı olur. Buradaki sembolik ifadelerin tasavvufi literatürde birer karşılığı olduğundan şarih bunların hemen hepsini kucaklamalıdır: Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, hikmet, ilm-i nücum, ilm-i nakd, intikad, meani, beyan, bedii, iktibas, tıp, ilm-i tabir-i rüya, kimya, ebced, kültür tarihi, sarf ve navih, vb.

Bazı beyitlerde, kelimelerin anlamı verilerek Türkçe'ye tercümesi yapılmış fakat beytin tamamına nüfuzu sağlanamamıştır. Aynı şekilde, kelimelerde gizlenen anlam, bazen beyit içerisinde eritilmiş, bazen de münferit olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Gramer şerhleri de kendisine metin içerisinde yer bulmuş ama çoğu kez derkenarlarda gösterilmiştir. Dolayısıyla eserin, baştan sona tam bir bütünlüğün olmadığı ama diğer bütün şerhlerin kendisinden bir şeyler bulacağı bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

Mantıku't-Tayr, diğer sahalarda olduğu gibi özellikle Anadolu sahasında yankı bulan bir eserdir. Tasavvufun, tasavvufi kavramların, sufi menkabelerinin ve daha birçok özelliği yansıtmasıyla ilk olmasa da ilkler arasında olması, bu eserin şerhinden ortaya çıkacak faydayı da arttırmıştır. Bir ilmin, o konuda temel kaynaklara gidildikçe daha doğru ve net inceleneceği ortadadır. Dolayısıyla kendi alanında ilkler arasında olan bu eserin şerhi, temel kaynaklara yönelmek ve tasavvufun daha ilk devirlerdeki durumunu öğrenmek açısından önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Metindeki hikâyelerin büyük kısmını Attâr, gezip dolaştığı, mahfillerinde bulunduğu sufilerden dinlediği kıssalardan derlemiştir. Dolayısıyla halk ağzında dolaşan bu derlemeler, orada

⁵ Parantez içindekiler sırasıyla: Süleymaniye nüshası (S), varak numarası, a/b yüzü.

yaşayan halkların İslami olmayan, indi görüşünü de önemli ölçüde yansıtmaktadır. Bunun yanında o zamanın kültür hayatı hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Şerhlerdeki beyti veya mısraı özetleyen, toparlayan cümleyi ve yoruma başladığını anlatmak için hülasa-i kelâm budur, ya'nî, hâsıl-ı kelâm vb. ifadeler kullanır.

“Âteş senüñ süz u şevküñden âteş gibi olmuş. **Ya'nî** âteşüñ pür-harâret ve süzân olması iy Hüdâ senüñ süz u muhabbetüñdendir. **Hulâşa-i kelâm budur** ki, gūyâ âteş evvel âteş degül idi ve anda bu süz yok idi. Senüñ süz u şevküñ sebebi ile bu hâlete irişdi.” (S18a)

Şem'î, beyitlerin ardındaki bir alt manayı (mazmun) verirken murâd, işâret vardur ki vb. ifadeler kullanır:

“*Küh*dan murâd şahradur ki hâzret-i Resül'ün şalla'l-lâhu 'aleyhi ve sellem fermân-ı şerîfi ile oldı havâda mu'allâk tûrdı ve küh-ı Hîrâ tağına **işâret vardur ki** hâzret-i Resül şalla'l-lâhu 'aleyhi ve sellem anuñ üzerinde iken hareket eyledi. “Sâkin ol” didi. Fevrî sâkin oldı.” (S48b)

“Kendüñi fehm ü idrâk eyle ki sen yüz ol qadarsın. **Murâd** insân zâ'idü'l-vaşf 'uluvv-ı qadr ve 'azîm-şân şâhibi idügin iş'ardur.” (S20b)

Aynı anlama gelebilecek cümleleri “bu hem mânâdur” şeklinde alternatif bir cümle şeklinde verir:

“**Hikmet-i ü mînehed bâr-ı heme**

Cemî'isine (10) hikmeti anuñ yüki⁶ qor.

Vey 'aceb kû hod nigh-dâr-ı heme

Vây 'aceb ki cemî'isini (11) hıfz idici o kendüsidür. **Bu hem-ma'nâdur:** Vây 'aceb ki cemî'sinüñ (12) hâfızı hod odur. Murâd cemî' ahvâl irâdet-i Yezdânî (13) ile zühür bulduğı⁷ iş'ardur. Ba'zı nüsağda *vey* yirine (14) *vîn* vâki'dür.” (S14b)

Şerhlerdeki beyti veya mısraı toparlayan cümle olarak verilen “mahsul-i beyt” Şem'î'de “hülasa-i kelâm budur” şeklinde karşımıza çıkar:

“**Bâd bî-tuyî ser ü pây âmede**

İy Hüdâ! Bâd sensiz (7) ser ü päsiz gelmişdür.

Hâk der-kef bâd-peymây âmede

Kef ü destinde (8) hâk⁸ ölçücü gelmişdür. Hulâşa-i kelâm budur ki, bâd egerçi iy Hüdâ senüñ (9) yoluñda vezân ve püyân ve her cânibe senüñ taleb ve vuşulüñ için (10) revândur. Lîkin cemâlüñ müşâhedesinden bî-behredür.” (S18a)

Mısraın veya beytin verdiği mazmunu “murâd/murad budur” şeklinde ifade eder:

“**H'ış-râ bi'snâs ki şad çendân tüyî**

Kendüñi fehm ü idrâk eyle ki sen yüz ol qadarsın. **Murâd** insân zâ'idü'l-vaşf 'uluvv-ı qadr ve 'azîm-şân şâhibi idügin iş'ardur.” (S20b)

⁶ hikmeti anuñ yüki: yüki anuñ hikmeti Ü, M.

⁷ bulduğı: bulduğun Ü, M.

⁸ hâk: hâk bâd Ü, M.

Farsça cümlelerin düşünülebilecek diğer bazı çevirilerini de söz konusu eder ve o çevirilerin uzak anlam taşıdığını belirtir:

“Senüñ kâruñ bu maħallda iki cev itibârı ile geldi yañı bu māl iki cev miğdâridur. Bu mañnâ baıddür.” (S308a)

“Ser-be-ser cüyâ-yı şâhî âmedend

Cemî’an kendülerden ötürü bir şâh taleb idici geldiler. *Şâh* müñ *yâsı* maşdariyye olup şâhlık mañnâsına olmağ ziyâde baıddür.” (S84b)

Kelime anlamlarını ya derkenarda ya da şerhin son cümlesi olarak verir:

“Mūsâ ez-heybet şevd mūsîçe-vâr

Anuñ rûh-ı şerîfinüñ heybetinden Mūsâ peygâm-ber ‘aleyhi’s-selâm ve mürselînden iken mūsîçe gibi olur. *Mūsîçe* ügeyik ve mezeldek didükleri kuşdur.” (S46a)

Şem’î eserinde dilbilgisi eğitimi de vermektedir. Masdar, masdar-ı murahham, mâzî, muzârî, zemm, emir, gâ’ib, hâzır, mütekellim, müfred, cem’, fi’l-i muzari-i ga’ib, vasıf terkibi, harf-i tenbih, teşdid, tahfif vb. dilbilgisine ait terimleri metin içinde, kelimenin hangi anlam ve görevde kullanıldığı konusunda okuyucuyu bilgilendirmektedir:

“Bîst men cevher beyâmed ez-miyânş

Ol şanemüñ içinden yigirmi batman cevher geldi. Yañı zâhir oldı.

Ĥâst şud ez-dest hâlî râyigânş

Ol hâlde ol şanem ve cevher elden müft ü râyigân gideyazdı. Zîrâ ol şanemüñ derûnında zâhir olan cevher ol şanemden ötürü virecekleri altundan çok ziyâde idi. *Men* bunda batman mañnâsınadır ki nün’uñ teşdîdi iledür. Lîkin vezn için bu teşdîdsiz okunur.” (S306a)

“Çün hemî güftî haķıķat ber-zebânş

Ez-re’â Ĥalbî Ĥüdâ güftî ‘ıyânş

Çünkü ĥazret-i ‘Ömer rağıya’l-lâhu ‘anh re’y-i ĥalbîden zebânı üzere haķıķat dirdi. Ĥüdây ‘azze ve celle anı ‘ıyân ve âşikâre dirdi. Murâd ekser vahy ĥazret-i ‘Ömer’üñ rağıya’l-lâhu ‘anh re’y-i şerîfi üzere nâzil olurdu. *Re’â ĥalbî* benüm ĥalbüm gördi mañnâsınadır. Ĥazret-i ‘Ömer’den rağıya’l-lâhu ‘anh “re’y-i şâ’ibe muşib olduğına sebep nedür?” diyü suâl eylediler. “*Re’â ĥalbî*” diyü cevâb virdi. *‘ıyân* ‘aynuñ kesri ile müfâ’ale bâbından maşdardur.” (S57b)

“*Demed* ki fi’l-i muzârî-i gâ’ibdür. Bunda egerçi zâhir mañnâ itibârile üfürür mañnâsınadır.” (S10a)

“*e’l-lezî* ism-i işâretdür.” (S20a)

Şem’î hem mısra hem de beyit şerhini kullanmıştır.

Mısra Şerhi

Metindeki şerhlerin hemen hepsi mısra mısra şerh edilmiştir. Beyitteki anlam kaymalarını önlemek ya da kavramları gereği gibi derinlemesine açıklayamama endişesi bunun sebebi olabilir.

“Bî-şıfat geştem negeştem bî-şıfat

Şıfatsız oldum. Lîkin ber-itibâr şıfatsız olmadum. Zîrâ bu ĥâlet hem bir şıfatdur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

‘Ārifem ammā nedārem ma‘rifet

Egerçi ‘ārifem. Ammā ma‘rifet tutmazam. Zīrā ıışk-ı İlahī’nün mecnūnları erbāb-ı ‘ırfāndandır. Zīrā maḳbūlān-ı der-gāh-ı eḫadiyyet zümresindendir. Ammā ‘aḳldan dūr oldukları için ma‘rifetu’l-lāhdan bī-behrelerdür.” (S360b)

“Ba‘d çendīn sāl ĩmān-ı dürüst

Bu kadar yıldan şoñra dürüst ĩmān, ya‘nī şeyḫ bisyār zamān ĩmān-ı vuşul bulmuşken

Īn çünīn nev-bāve’ī rüyeş büşüst

Buncılayın bir nev-bāve anuñ yüzini yudı. Ya‘nī henüz tāze bir duḫter şeyḫi kendüsine tābi‘ idüp ‘ırz u vaḳarını maḫv u mün‘adim eyledi. *nev-bāveden* murād ol duḫterdür egerçi tāze ve ṫurfanda ma‘nāsınadır.” (S151a) vb.

Beyit Şerhi

Bu şekilde yaptıḡı şerhler mısra şerhlerine göre çok daha azdır:

“Cümle güftend ān çı güftī bīş ez’īn

Bārḫā güftīm bā-ū pīş ez’īn

Çünkü müridler ol müridden bu kadar levn ü melāmet istimā‘ eylediler cemī‘an aña cevāb virtüp didiler: “Ol sözleri ki sen didüñ. Aña bundan ziyāde niçe kerre didüñ aña bundan evvel? Maḫalle enseb olan budur ki evvelki *bīş* evvelā bā-yı ‘Arabī ile ‘aksi olmak hem mümkindür.” (S160b)

“Ber-der-i Ḥaḳ her yekī-rā şad hezār

Geh şefā‘at gāh zārī būd kār

Ḥüdāy ‘azze ve cellenūñ ḳapusu üzere her birinūñ işi gāhī şad hezār şefā‘at gāhī şad hezār zārī ve fiḡān oldı. Ya‘nī rüz u şeb tazarru‘ ve niyāz ve nāle ve fiḡān ve du‘āya meşḡul oldılar.” (S161b) vb.

Şem’î’nin Mantıku’t-Tayr Nüşalarını Karşılaştırması

Güvenilir, daha doğrusu müellifin elinden çıkan bir metnin vücuda getirilmesi onu diğēr nüşalarıyla karşılaştırmak, eksik, fazla veya farklı yönlerini belirtmekle mümkündür. Şem’î de bu şerhi hazırlarken tek nüsha üzerinden hareket etmemiş, birden çok *Mantıku’t-Tayr* nüshasını görmüş ve eserinde kullanmıştır.

Bu mısrā‘ ba‘zı nüsaḫda böyle vāḳi‘dür, Ba‘zı nüsaḫda mısrā‘-i evvel böyle vāḳi‘dür vb. ifade edilen, bazen derkenarda bulunan ama çoḡu kez de metne dahil edilen bu farklılıklar, bazen bir kelime, bir tamlama, bir mısra olarak verilir, bazen de beyit olarak karşımıza çıkar. Çoḡu kez de anlamları beraberinde verilir:

“Ba‘zı nüsaḫda bu beyt vāḳi‘dür:

Ger be-‘ayb-ı ḫ ĩşten meşḡulī’ī

Gerçi bes ma‘yübī’ī maḳbūlī’ī

Eger sen kendü ‘aybuña meşḡul olasıñ egerçi ziyāde ma‘yübsın. Līkin maḳbūl olursın. (S298a)”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

“Baʿzı nüsaḥda bu beyt böyle vâkıʿdür: *Ger ez-în sevdâ tu dil deryâ kunî*. Eger sen bu sevdâ sebebinden gönlüni deryâ eylesesin yaʿnî ʿışk-ı İlahî sebebi ile eger deryâ dil olasın.” (S185b)

“Baʿzı nüsaḥda mısrâ-i şânî böyle vâkıʿdür: *Ġam derâmed gird-i ân bî-ġam-küsâr*. Ol yâr u ġam-küsârsuzuñ eṭrafına ġam geldi. Yaʿnî anı ġam ihâta eyledi.” (S170b)

“Baʿzı nüsaḥda *rûsvâ* yerine *şeydâ* vâkıʿdür.” (S95a)

“Baʿzı nüsaḥda *müşti* yerine *müşennâ* vâkıʿ olmuştur ki maʿnâ böyle olur: Eyâz’dan ġamı müşennâ dirüz.” (S330b)

“Baʿzı nüsaḥda mısrâ-i şânîde *âb-dâr* vâkıʿdür ki *laṭîf* maʿnâsınadır.” (S136a)

“Baʿzı nüsaḥda mısrâ-i evvelde *giryân* ve mısrâ-i şânîde *ḥayrân* vâkıʿdür ki maʿnâ aña göre olur.” (S370a) vb.

Şem’î’nin İşaret Ettiği Muhtemel Cümle Çevirileri

Şem’î, beytin/mısram tercümesini verdikten sonra, bunların başka şekilde de çevrilebileceğini bu hem-maʿnâdur, bu maʿnâ hem mümkündür şeklinde ifade eder.

“Her kirâ dil der-taʿaşşub beste şud

Her kimüñ ki kalbi taʿaşşuba muḳayyed ve giriftâr oldı

Bâ-dalâlet kâr-ı ü peyveste şud

Anuñ kâr u ḥâli dalâlete peyveste ve ḳarın oldı ve mısrâ-i şânîde bu hem-maʿnâdur: Anuñ kâr u ḥâli dâim dalâletle oldı.” (S73a)

“Çün ḥarî tâ çend bâşî bî-fisâr

Niceye degin yularsız bir ḥar gibi olursın? Zîrâ herkes ki talebden berîdür maʿnâda ḥar-sîretdür. Bu hem-maʿnâdur: Niçeye degin bir ḥar gibi yularsız olursın?” (S337a)

“Ân çi men dîdem ʿıyân mest ü ḥarâb

Ol nesneyi ki mest ü ḥarâb iken ben ʿıyân gördüm. Bu hem-maʿnâdur: Ol nesneyi ki ben mest ü ḥarâb ve ʿıyân gördüm.” (S369b)

“Çün birün rândî sūy-i meydân feres

Ol püser çünki feresi meydân cânibine sürdi. Bu hem-maʿnâdur: Ol püser çünki meydân cânibine feres sürdi.” (S382a)

“Şad cihân der-yek zamân mîsûḫtî

Fevrî yüz cihânı yaḳardı. Bu hem-maʿnâdur: Fevrî yüz cihân yanardı.” (S391a)

Farsça beyit ve mısraların çevirisinde uzak anlam taşıyanların varlığına da işaret eder:

“Senüñ kârüñ bu maḥalde iki cev itibârı ile geldi yaʿnî bu mâl iki cev miḳdâridur. Bu maʿnâ baʿiddür.” (S308a)

“Ser-be-ser cūyâ-yı şâhî âmedend

Cemîʿan kendülerden ötürü bir şâh taleb idici geldiler. *Şâhmüñ yâsı* maşdariyye olup şâhlık maʿnâsına olmaḳ ziyâde baʿiddür.” (S84b)

Farsça ve Dil Bilgisi Öğretimi

Şem'î'nin bu eseri şerh etme sebebi her ne kadar Tırnakçı Hasan Ağa'nın ısrarları olsa da o, öncelikle bir Farsça hocasıdır. 15 eserinden 11 tanesi şerhtir ve bu şerhlerin hepsi de Farsça eserlere yapılmıştır. Dolayısıyla bunlar, okurlarına gerek cümle bazında gerekse dil bilgisi bazında Farsçayı öğretmek istediğinin kanıtıdır. Aşağıda verdiğimiz örnekler bunlardan birkaçıdır:

“*Mühdât* if'âl bâbından ism-i mef'uldür ki nâkızdur aşlı *mühdeyetündür*. *Yâ* harf-i müteharrik mâ-kâbli meftûh elife kalb olunup *mühdâtün* oldu. Lâkin bu güne tâ'lar Fârisî'de uzun yazıldığı için bunda *mühdât* yazılmışdır.” (S38b)

“*Günc* ve *güncâyî* kâf-ı Fârisî'nün zammesiyledür.” (S297b)

“*Ferseng* Fârisî ve fersah anuñ mu'arrebidür ki *on iki biñ adım* ma'nâsınadır.” (S383a)

“*Günc* kâf-ı Fârisî'nün zammesiyledür ki *günciden* ma'nâsınadır.” (S120b)

“*Mülk* Fârisîde burçağ ma'nâsına gelür.” (S227a)

“*Gejem* kâf-ı Fârisî'nün fethi ile *kelem* ma'nâsınadır.” (S240b)

“*Gerd* kâf-ı Fârisî'nün fethi ile bunda *gerdîd* ma'nâsınadır.” (S249b)

“Kâf-ı Fârisî'nün zammı ile *güm şevved* yok oldu ma'nâsına olmak hem mümkündür.” (S345a)

Bunların yanında pek duyulmamış bir Farsça dil bilgisi kuralını, Hest kelimesindeki hâ ve estin birleşiminden oluşan yapıya “hest mürekkebi” dediğini de Şem'î'den öğreniyoruz:

“Hest hâl-i mâ heme zîn bîş ne

Hest bunda *hâ* ve *est*den mürekkebdür ki *hâ* zâ'idedür. Buña hest mürekkebi dirler.” (S298a)

Şem'î, masdar-ı murahham, mâzî, muzârî, zemm, emir, gâ'ib, hâzır, mütekellim, müfred, cem', vasıf-ı terkîbî, harf-i tenbih, teşdid, tahfif vb. dil bilgisine ait terimleri metin içinde, kelimenin hangi anlam ve görevde kullanıldığı konusunda okuyucuyu bilgilendirmektedir:

“Bîst men cevher beyâmed ez-miyânş

Menn bunda *batman* ma'nâsınadır ki nün'un teşdîdi iledür. Lâkin vezn için bu nuñ teşdîdsiz okunur.” (S306a)

Şem'î, aşağıdaki kelimelerin vasıf terkibiyle yazıldığı bilgisini verir. Dikkat edileceği üzere bunların hepsi birleşik kelimelerdir. Bu tür kelimelerin yazımı, yazım birliği konusunda da bir fikir vermesi açısından önemlidir:

ser-keş, reh-ber, suhan-dân, reh-şinâs, cân-fişân, ser-endâz, bâd-peymây, ciger-h'âr, mevczen, râh-rev, özl-âmûz, reh-nümây, hûşe-çîn, hırka-dâr, kâr-fermây, gevher-fişân, müşk-bâr, büt-şiken, Tûbâ-nişîn, dûr-bîn, dil-nüvâz, kâr-sâz, şeker-rîz, râz-cûy, âlem-fürûz, jende-pûş, âteş-perest, Leylâ-dûst vb.

Şerhteki Türkçe Şiirler

İktibasların kimi Hâfız'dan, kimi Sa'dî'den, kimi Câmî'den, kimi Mevlânâ'dan kimi de tespit edemediğimiz şairlerden yapılmıştır. İktibas olarak gösterdiğimiz bu manzumelerin bir

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

kısımının Şem'î'ye ait olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Şerhte Sa'dî'den, Câmî'den ve Mesnevî başlığını verdiği Mevlana'dan yaptığı iktibaslarda şairlerin söz konusu kişilere ait olduğunu belirtmiştir fakat geriye kalan ekser beyitlerin kimlere ait olduğu belirtilmemiştir. Bu iktibasların hemen tümü Farsça'dan, çok az bir kısmı da Türkçe ve Arapça'dan yapılmıştır. Arapça'dan yapılanlar ayet, hadis ve kalam-ı kibardır. Türkçe iktibasların hepsi manzumdur. Bunlardan birisi 16. yüzyıl divan şairi Bâkî'ye aittir fakat Bâkî'ye ait olduğu belirtilmemiştir. Şem'î'nin şerhe bu şekilde Türkçe şairler eklemesi Türkçeye olan hassasiyetini gösterir. Şairler oldukça sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır.

“Cânlar fedâ muhabbet-i cânâna ser degül

Erbâb-ı ışkâ terk-i ser itmek hüner degül” (S35b)⁹

“Çehre-i cândan hicâbı ref^c iderseñ Şem'îyâ

Şem^c-i maşşuduñ ruḡ-ı cânân gibi rüşen olur

Çünkü nâr-ı ışkıla süzân olup maḡv olasın

Hîç şeksiz ki maḡâmuñ cennet ü gülşen olur” (S2a)

“İnâyet hüdhüdi hâdî olursa

İrem sîmurga biñ vâdî olursa” (S2a)

“Ger metâ^cı çok olan irerse vaşla dâmeni

Âşıkun cânıdur metâ^cı innehu şey'un ḡalîl¹⁰” (S305a)

“Vaşl-ı cismânîyi men^c itse aḡâyiden raḡîb

Vaşl-ı rûḡânîye ḡod kevn ü mekân ḡâ'il degül” (S128b)

Arapça ve Farsça Kelimelerin Türkçe Karşılıkları

Beyitteki Farsça kelimelerin manasınadur şeklinde Türkçe, Farsça veya Arapça olarak anlamı verilir.

“Mūsîçe ügeyik ve mezeldek didükleri kuşdur.” (S46a)

“Diremne yavşan didükleri otdur.” (S63a)

“Fâhte ügeyik didükleri kuşdur.” (S81a)

“Murğ-ı zerrîñ şarı aşma didükleri kuşdur.” (S82a)

⁹ Baki divanı, 290. gazel.

¹⁰ *innehu şey'un ḡalîl*: “Günahım ne kadar büyük olsa da gam yemem çünkü Allah'ın rahmeti ondan daha büyüktür.”

Dolayısıyla Farsça beyitteki Farsça kelimenin anlamı sadece Türkçe olarak verilmez. Bu durum kelimenin ya o zamanki yani 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesi'ndeki kullanıldığı şekline, ya Şem'i'nin bir dilci hassasiyeti içerisinde olmasından ya da başka bir sebepten kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim şerhte, Farsça kelimenin hemen ardından genellikle Türkçe değil de Arapça ve yine Farsça karşılığının verilmesi bunu gösterir. Ardından Arapça ve Farsça kelimelerin Be-Türkî şeklinde sadece Türkçe karşılıkları verilir.

“*Nūn, māhī* ma'nāsınadır. Be-Türkî balık.” (S81b)

“*Vech-i şānī* i'tibārī üzere *pey, pes* ma'nāsınadır. Be-Türkî ard.” (S88b)

“*Ḳısm* *ḳāfuñ* kesri ile *hişşe* ma'nāsınadır. Be-Türkî pay.” (S88a)

“*Nigīn, faḳḳ* ma'nāsınadır. Be-Türkî yüzük *ḳaşı*.” (S106a)

Değişik Okuyuşlarla Beyte/Mısraa Verilen Farklı Anlamlar

Şem'i, mısraın veya beytin yapılacak farklı okumalarla (tamlamalar, kelimeleri farklı okuma, farklı anlama gelebilecek kelimeler) farklı anlamlar taşıyacağını bildirir.

“*Cūş bisyārī zened deryā-yı jerf*”

Jerf deryā cūş u ḥurūşı ziyāde çok ve uzak yirden istimāc olunur. Lā-cerem çünkü anuñ ḳalb-i şerīfī deryā-yı bī-pāyān gibi idi. Pes anuñ cūş u ḥurūşı bisyār ba'īd maḥalden istimāc olunur. *Cūş* muzāf olmak cā'izdir ki ma'nā böyle olur: ‘Amīḳ-i deryā ziyāde çok cūş urur ve ḥurūş eyler.’ (S46b)

“*Merd-i bī-gevher kücā āyed be-kār*”

Zīrā gevhersiz merd ḳanda işe gelür ve şeref ve i'tibār bulur. *Merd* muzāf i'tibār olunmazsa ma'nā böyle olur: Merd gevhersiz ḳanda işe gelür ve nice ḳadr ü şeref bulur?” (S105a)

“*Şāh güfteş nīstī maḥrem der-īn*”

Şāh çünkü ḥādīmden bu sözleri işitdi aña didi iy ḥādīm sen bu ḥuşuşda maḥrem degülsin.

Key burī tu rāh iy ḥādīm der-īn

İy ḥādīm sen bu sırra ḳaçan yol iledürsin? Ya'nī sen bu sırra vuḳūf bulmağa ḳādir degülsin. Ba'zı kimse *maḥrem* yerine *mücrim* okur ki ma'nā böyle olur: Şāh aña didi iy ḥādīm sen bu ḥuşuşda mücrim degülsin.” (S129b)

Tercüme Niteliğinde Yapılan Şerhler

Bir şerhi şerh yapan unsurların başında dil, tarih, din, gelenek vb. kültürel unsurlar gelir. Bir şerhte bu unsurlardan ne kadar varsa şerhin değeri de o derece artar. Bunu belirleyen iki temel unsur vardır: Şerh edilen metnin malzemesi ve şârihin kültür birikimi. Diğer taraftan bu unsurlar bir şerhte aynı derecede yer almaz. Beyitlerin/mısraların taşıdıkları anlam yoğunluğunun seviyesi, şârihin eseri bitirememeye kaygısı, malzemeyi önceki bölümlerde kullandığından tekrara düşme korkusu vb. sebeplerle bazı beyitleri/mısraları bazen tercüme niteliğinde bir çeviriye de mahkûm bırakabilir. Nitekim genel olarak Şem'i'nin bu eseri de özellikle eserin sonlarına doğru şerh görünümünden çıkıp birer tercüme görünümü arz etmektedir. Bunu birkaç örnekle görelim.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

“Sî ten bî-bâl ü per rencür u süst
Haste ve za'îf bâl ü persiz otuz ten
Dil şikeste cân şude ten nâ-dürüst
Kalbi şınmış cânı gitmiş teni mecrüh.” (S391a)

“Şad hezārān āfitāb-ı mu'teber
Şad hezārān mu'teber āfitāb
Şad hezārān māh u encüm bîşter
Şad hezārān māh u encümden ziyāderek.” (S391a)

“Şad hezārān cân-ı çün mā bî-ķarār
Şad hezārān bizcileyin bî-ķarāruñ cânı
Her nefes bādā bedīn ḥazret nişār
Her nefes bu ḥazrete nişār olsun.” (S393a)

“Cān-ı ān murğān zi-teşvîr ü ḥayā
Çünkü bunu işitdiler ol murğlaruñ cânı ḥacālet ve ḥayādan
Şud fenā-yı maḥz u ten şud tütüyā
Fenā-yı maḥz oldu ve tenleri sürme ve maḥv oldu.” (S397b)

“Çün süy-ı sîmurğ kerdendî nigāh
Çünkü anlar sîmurğ cânibine nazar eylerlerdi
Būd ān sîmurğ ḥod in cāygāh
Ol sîmurğ ḥod burada idi.” (S398b)

“Ān heme ğarķ-ı taḥayyür māndend
Ol cemī' murğlar taḥayyürde ğarķ kaldılar.
Bî-ḥod işān der-tefekkür māndend
Anlar bî-ḥod ve bî-akl tefekkürde kaldılar.” (S398a)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Farsça ve Arapça Kelimelerin Farklı Yazımlarına İşaret Etmesi

Şem'î, kelimelerin farklı şekillerde yazılabileceğine de işaret eder.

“Eyāz ve Eyās luğatdur.” (S127a)

“Şan‘ā ve Şan‘ān luğatdur.” (S133a)

“Bu kelime üç vech cā'izdür Tātār ve Tatār ve Tatar.” (S54b)

Şem'î'nin Yaşadığı Devirle İlgili Düşünceleri

Şem'î Şem'ullah, yaşadığı devirde gördüğü olumsuzluklara işaret etmiştir. Şem'î halkın bidatler karşısındaki duyarsızlığı, insafsızlık, kibir, cehalet, kendi eksikliğini görmeyip başkasının eksikliğini görmek, liyakatsizlik vb. konularda görüşlerini dile getirir. Dolayısıyla Şem'î, devrin içinde bulunduğu ahlaki yapı hakkında bilgi vererek sosyolojik tespitlerde bulunmuştur.

“Bu zamānda olan bed-bahtlarıñ ‘ādetleridür ki kendü ‘ayblarından gāfil olup biri biriniñ ‘ayblarına nāzır ve meşğüllerdür.” (S298a)

“Bu zamānda ekşer halk erbāb-ı sülūka rağbet ve iltifāt eylemedüklerine sebep budur ki erbāb-ı sülūkı kendüler gibi dünyā-perest ve tābî-i nefis ü hevā ve mağlūb-ı ekl ü şurb görürler.” (S295a)

“Ziyāde ‘aceb hāletdür ki bu zamānda mürşid nāmında olan nākışlar henüz aḥvāl-i tarīkatden bî-ḥaber ve bî-behre iken murdesini kāmil diyü ḥalīfe eyler ve bir cānibe irşāda gönderür. Āh bu vādî-i ḍalāletden necāt bulmamış ṭā'ife ki bisyār selīm ve sāde-dilleri ṭarīḳ-i sedāddan dūr idüp ḍalālete mübtelā eylediler.” (S315a)

“Ammā cabbār ve mütekebbirleri nerm ü te'dīb eylemege lāzımdur ḥuşūşen bu zamānda ziyāde lāzımdur.” (S244b)

“Ziyāde ‘aceb hāletdür ki bu zamānda mürşid nāmında olan nākışlar henüz aḥvāl-i tarīkatden bî-ḥaber ve bî-behre iken meredesini kāmil diyü ḥalīfe eyler ve bir cānibe irşāda gönderür. Āh bu vādî-i ḍalāletden necāt bulmamış ṭā'ife ki bisyār selīm ve sāde-dilleri ṭarīḳ-i sedāddan dūr idüp ḍalālete mübtelā eylediler.” (S315a)

“Bu zamānda olan aṣḥāb-ı devlet ve erbāb-ı ḡınānuñ ekşeri bu sīret üzeredür. Ḥuzūrında şer‘-i şerīfden söz söyleyenlere bî-ḥuzūr olur ḥiddet ve ḡazab āşikār eyler ḥaberi yoḡdur ki bu ḥālāta sebep vücūdında olan aḥlāḳ-ı zemīmedür.” (S357a)

“Ḥuşūşan bu zamānda ki inşāf ve mürüvvet ḳalmayup ḥased ve ta‘aşşub ve ḡaraz ‘ālemi ihāta eylemişdür.” (S398a)

Şerhin Kaynakları

Bir şerhin olmasa olmazlarından olan şerh kaynakları burada da söz konusudur. Şem'î, ayet, hadis, İslām tarihi, evliya menakıbı, tasavvufi-edebi eserleri şerh usulüne uygun bir biçimde eserine işlemiştir. Şerh-i Mantiku't-Tayr'a kaynaklık eden ve isimleri anılan eserler ve müellifleri şunlardır:

Kur'ân-ı Kerim, Mevlânâ Celaleddin-i Rumî-Mesnevî (S48b), Şeyh Nizamî-i Gencevî-Mahzenü'l-Esrâr (S399b), Işknâme (Mıhr ü Müşteri) (S404b), Mevlânâ Câmî-Nefahâtü'l-Üns (S11b), Silsiletü'z-Zeheb (S11b), Ney Risalesi (S389b), Karamanî-Künh-i Zât (S21a), Şeyh Sa'dî-i

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/9 Summer 2014

Şîrâzî-Bostan (S120b), *Gülîstan* (S397b), Hâfız-ı Şîrâzî-Divan-ı Hâfız, *Vâmuk u Azrâ* (S365a), *Enisü'l-Uşşâk* (S158b), Sofyalı Nimetullah b. Ahmed b. Mübârek-Lugat-ı Nimetullah (S382b), Amr b. Osman el-Mekkî-Gencnâme (S317b), İbn-i Melik Cemâleddin Firuz Gûhî (Emir Şâhî)-*Divan-ı Şâhî*, Şem'î-Divân-ı Ali Şerhi (S5b)

Metinde Geçen “Halklaşmış” Kelimeler

Halk tarafından kelimeler, sözlükteki asıl şekilleriyle kullanılmayabilir. Bu, genellikle başka dillerden alınan kelimelerde görülür. Halk o kelimeye kendine uygun bir şekil verir.¹¹ Şem'î de buna dikkat çekerek kelimelerin, avam şeklinde tarif ettiği halk ağzındaki karşılıklarına da değinmiştir.

“*Kerefs* ‘avâm taḥrîf idüp kereviz dir.” (S288a)

“*Durre*¹² ‘avâm taḥrîf idüp türre dir ki lafz-ı ‘Arabîdür.” (S62b)

“*Mûsîkâr* bir sâzuñ ismidür ki ‘avâm taḥrîf idüp mişkâl dir.” (S75b)

“*Tâbe* ‘avâm taḥrîf idüp tâva dir.” (S192b)

“*Heyzurân*¹³ ‘avâm taḥrîf idüp *hîzrân* dir.” (S333a)

“*Naḥl* egerçi *hurmâ ağacı* ma'nâsınadır. Lâkin bunda murâd ol naḥldür ki gün-â-gün bal mûmından ḥâşıl olur. ‘Avâm taḥrîf idüp *naḥl* dir.” (S355a)

“*Kelâve*¹⁴ ‘avâm kelebe dir.” (S266a)

Tûbre ‘avâm taḥrîf idüp torba dir.” (S294b)

Bazı İmla Özellikleri

*Arapça ve Farsça kelimelerin ön, iç ve özellikle son seslerinde, Eski Türkiye Türkçesi dönemindeki bazı eserlerde de rastlanan, hemze (◌) işaretinin yükleme (akuzatif) durumu eki görevini üstlenmesi söz konusudur. Osmanlı Türkçesi döneminin sonlarına doğru azalma gösteren bu duruma eserimizden örnek vardır:

شهزاده şeh-zâdeyi (S383b-17), پردۀ پردeyi (S30a-19).

*İzafet yâ'sının (yâ-yı izafet), izafet vav'ının (vâv-ı izafet) yerine kullanıldığı görülür:

درد و عشق derd-i ışk (S373b-2); کمال و قدرت kemâl-i kudret (S88b-9), فتح و باب fetḥ-i bâb (S288a-18).

*Türkçe kelimelerde metnimizde kalınlık-incelik uyumuna riayet edilmiştir fakat yine de bu duruma aykırı kelimelere rastlanmaktadır:

خواجه لق ḥâcelik (S64a-19), محبتسزلق muḥabbetsizlik (S94b-5), ضعيفلق za'iflik (S116a-18), کافرلق kâfirlik (S132a-16).

*Kişi ekinin kelimedenden ayrı bir şekilde yazıldığını görüyoruz:

¹¹ Halklaştırma: “Başka dillerden alınmış kelimelerdeki sesçe yabancı yanların bir dili konuşan halk tarafından kendi dilinin ses düzenine uygun hale getirilmesidir.” (Tulum, 2011: 5)

¹² Kamçı.

¹³ Bambu ağacı, hazaran.

¹⁴ Halka şeklindeki iplik yumağı.

ياپیشه ایم yapışayum (S36a-5), ویره ایم vireyüm (S271b).

*Çok az da olsa bazı kelimelerde, yükleme durumu eki hareke ile gösterilmiştir:

تگرگ tegergi¹⁵ (S281b-10)

*Elif-i meksure ile yazılan bazı kelimeler elif ile yazılabilmektedir:

موسا Mūsā (S293a-1)

SONUÇ

Şem'î'nin, bu eserden önce şerhler kaleme almıştır. Bu şerhler, *Şerh-i Mantıku't-Tayr* için kültürel bir zemin oluşturmuş, diğer şerhlerde olan bazı bilgileri de bu eserine almıştır. Söz konusu eserindeki kurgu ve yapı daha çok *Şerh-i Mesnevide* görülür. Kendisinin Sünni bir Müslüman kimliğiyle kaleme aldığı eserlerinde Mevlânâ'ya olan hürmeti tamdır.

Şem'î, bütün eserlerinde olduğu gibi şerh adabına uygun hareket etmiş, şerhe sebep olan kişi veya kişileri haddinden fazla denilebilecek seviyede övmüştür.

Biz burada gördük ki şerhler anlam açısından olduğu kadar dilbilgisi açısından da önemli bir yere sahiptir. Şem'î'nin kullandığı onlarca dilbilgisi terimi; derkenarlardaki etimolojik bilgiler, cümleleri kuruşunda gösterdiği titizlik, günümüzde kullanılmayan ve arkaik dediğimiz kelimeleri kullanması, yabancı kelimeleri açıklama gayreti, yabancı kelimelerin ses yapısı ve diğer unsurlar tam bir şerhin nasıl yapılması gerektiği konusunda bize bilgi verir.

Şârih, şerh tekniği açısından oldukça önemli olan hem kendi hem de kendi devrindeki veya önceki şairlere göndermeler yapma geleneğini kanaatimizce çok iyi bir biçimde yerine getirmiş, güvenilir bir nüsha tespit ederek eserinde onlarca şair ve eser adlarını zikretmiştir. Bu sayede devrin okuyucusunun kaynaklara ulaşmada yaşayacağı muhtemel zorlukları da engellemiştir. En çok göndermeyi Mevlânâ, Hâfız ve Sa'dî'ye yapmıştır.

KAYNAKÇA

- AKAT, D. (1999), *Şem'î Şerh-i Baharistan (Giriş-Metin)*,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bursa.
- AKKOYUN, Ş. (1999), "*Şem'î Saâdetnâme (Giriş-Metin)*", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bursa.
- AVŞAR, Ziya (2007), "*Rûhu'l- Mesnevî'de Mesnevî'nin İlk 18 Beytinin Şerh Yöntemi*" Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3 Summer 2007, s. 59-72.
- Bağdatlı İsmâil Paşa (1951-1955), *Hediyetü'l Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musânnifîn*, I. Nşr. Kilisli Muallim Rifat- İbnülemin Mahmud Kemâl, II. nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl-Avni Aktuç, İstanbul, Tahran 1387/ 1967.
- Bursalı Mehmet Tahir (1333), *Osmanlı Müellifleri, I-III*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- DAĞLAR, A. (2009), *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri.

¹⁵ "dolu"

- Devletşah (1338), *Tezkiretü'ş-Şuara*, Tahran.
- DÜNDAR, S. (1998) , *Şem'i Şem'ullah'ın Şerh-i Gülistan'ı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir.
- Feridüddin-i Attâr (2012), *Evliya Tezkireleri*, (haz. Süleyman Uludağ), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.
- KARAVELİOĞLU, M. A. (2004), “*Klasik Türk Edebiyatında Şem'i Mahlaslı Şairler ve Prizrenli Şem'i*”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt 32.
- KEYİK, E. (2001), *XVI. Yüzyıl Sanatçılarından Şem'i'nin Şerh-i Pendnâmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir.
- Nev'îzâde Atâî (1989), *Hadâyiku'l-Hakâyik fi Tekmileti'ş-Şakâyik*, haz. Abdülkâdir Özcan, İstanbul.
- ÖZTEKİN, Nezahat (2007), “*Attâr'ın İlâhî-Nâmesi'ndeki İki Hikâyenin Anadolu Mesnevilerindeki İzleri*”, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3 Summer 2007s. 428-443.
- ÖZTÜRK, Ş. (2011), *Şem'i Efendi ve Mesnevî Şerhi*, İsam Yayınları, İstanbul.
- RİTTER, H. (1979), “*Attâr*” İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, MEB Yayınları.
- SAHİH Ahmed Dede (2003), *Mecmuatü't-Tevârîhi'l-Mevleviyye (Mevlevîlerin Tarihi)*, haz. Cem Zorlu, İnsan Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİNOĞLU, M. N. (1991), “*Feridüddin Attâr*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt 4, İstanbul.
- SAK, Vesile Albayrak (2012), “*Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği ve Bu Gelenekte Mantıku't-Tayr Tercümeleri*”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, s. 655-669.
- Şem'i Efendi, *Şerh-i Mesnevî, IV*, Süleymâniye Ktp. Dâru'l-Mesnevî Bölümü nr.204, vr.117a.
- Şem'i Efendi, *Şerh-i Mantıku't-Tayr, Süleymaniye Ktp. Carullah, 01716*.
- TULUM, Mertol (2011). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- ÜNVER, İ. (1985), “*Şem'i Şem'ullah*”, Türk Dili, cilt: XLIX (yıl:34), sayı:397, Ankara.